

Родољуб Кубат
Православни богословски факултет
Универзитет у Београду

Историјски извештаји о настанку Септугинте

Анстракт: Историјски извори о настанку Септуагинте могу се поделити у три категорије: 1) они који непосредно говоре о настанку превода (Аристовул, Филон Александријски, Псевдо-Аристeј и Јосиф Флавије); 2) присуство грчког превода у делима појединих аутора (Димитрије, Евполем, 1Мак) и 3) рукописни фрагменти из најранијег периода. На основу постојећих сведочанстава може се у основи открити временски период настанка превода Петокњижја, као и могући разлози и мотиви. Савремена текстолошка и језичка истраживања се углавном слажу са овом изворима, што им даје на важности у смислу релевантности за ову научну проблематику.

Кључне речи: Септуагинта, превод, извори, Петокњижје, Птоломеј II Филаделф, свадочанство, рукописи.

Поред свих досадашњих истраживања, ни данас не постоји већи број релевантних историјских података који говоре о настанку Септуагинте. Углавном су то текстови који нису имали за циљ да историјски представе процес и узроке настанка превода на начин који то савремени човек очекује. То су најчешће списи појединих јудејских писаца који су имали пропагандни или апологетски карактер, као нпр. *Аристeјево писмо* и Филон Александријски. У оба случаја се из апологетских разлога говори врло афирмативно о Септуагинти. С друге стране, код неких других јудејских писаца присутни су језички трагови Септуагинтиног превода, као што су Димитрије и Евполем. У том смислу су њихова дела посредни доказ о постојању превода у одређеном историјском тренутку. Такође, приликом датовања превода од битне помоћи су и папирусни фрагменти, који потичу из тога, односно нешто каснијег периода. У основи се може рећи да је на основу постојећих сведочанстава могуће у општим цртама скицирати слику настанка превода. Поготово се може приближно одредити време када је превођено Петокњижје. По том питању се извештаји углавном слажу, што данас на основу историјских и језичких истраживања потврђују и библијска наука. Главна античка сведочанства представљају јудејски писци који су живели у то доба: Димитрије, Аристовул, Евпо-

лем, Псевдо-Аристееј, Филон Александријски и Јосиф Флавије. Каснији хришћански аутори се уз извесне модификације искључиво ослањају на њихова сведочанства.

1. Димитрије

Најстарије познато сведочанство о постојању грчког превода Петокњижја појављује се код јелинизованог јудејског егзегете Димитрија. На основу једног његовог фрагмента,¹ где се са историјском амбицијом говори о извесним библијским догађајима који се завршавају ступањем на престо четвртог Птолемеја, може се закључити да је управо деловао за време Птолемеја IV Филопатора (221–205). С обзиром на то што се бавио тематиком тада актуелном међу јелинским граматичарима, вероватно је живео у Александрији. Од њега су – преко Александра Полихистора, односно Евсевија Кесаријског – остали фрагменти тумачења неких одељака из Постања (22; 35 16; 25 6) и Изласка (15 23–25), који се заснивају на већ постојећем грчком преводу.² Карактеристично је да у наративу не постоји ниједан знак разликовања речи Писма од речи историчара.³ Он не цитира Писмо, него га приповедачки уткива у сопствени наратив. Димитрије наводи грчке облике библијских личних имена (Βάλλα, Μανασση, Μωυσης, Ιοθορ и др.) и топонима (Μεσοποταμία). Његова хронологија није занована на јеврејском тексту, него одговара Септуагинтиној традицији. Присутне су и формулације из Постања, које одговарају Септуагинтином преводу, као нпр. τό πλάτος τοῦ μηροῦ (Пост 32 26).⁴ То су важне индиције које указују на то да се Димитрије користио већ постојећим преводом.

2. Аристовул

За разлику од Димитрија, његов нешто млађи сународник директно помиње настанак превода. Изричито сведочанство које говори о настанку грчког превода налази се код Аристовула, александријског Јеврејина, који је деловао око 175–150. године пХ. Његова дела нису остала у целини. Позната су преко неколико већих фрагмената, сачуваних углавном код Евсевија Кесаријског. О његовом животу не постоје поуздани подаци. Једини могући савремени, односно нешто каснији помен Аристовула налази се у 2Мак 1 10: *Ми у Јерусалиму и у Јудеји и герусија и Јуда – Аристовулу*

¹ Климент Александријски, *De libris Stromatum* 1, (XXI) 141, 1–2.

² *Praeparatio Evangelica* IX, 17–39.

³ DINES 2004, 137.

⁴ WALTER, 1980, 280–292; Holladay 1983, 51–91.

учитељу цара Птоlemeја, који је од рода помазаних свештеника, и Јудејцима у Египту – желимо радост и здравље. Према тексту 2Мак, Аристовулу се обраћају Јевреји из Јерусалима и Јуде. Он се ословљава као учитељ цара Птоlemeја. Друга макавејска је настала вероватно у последњој четврти 2. века пХ, а заснива се на делу Јасона Киренца, који је био савременик макавејског устанка. Вероватно је до таквог закључка писац 2Мак дошао познавајући Аристовулово дело, које је он посветио Птоlemeју. Климент Александријски се ослања на извештај из 2Мак и говори да је деловао за време Птоlemeја VI Филометора.⁵ У једном од сачуваних фрагмената Аристовул наводи:

Потпуни пак превод свих делова Закона десио се под владаром чији је надимак Филадельф, твојим претходником, који је своју намеру извршио веома посвећено, док је Димитрије Фалеронски покренуо све што је требало.⁶

Овај цитат стоји у контексту Аристовулове тврдње да су Платон, Аристотел и остали јелински мислиоци преузели своје идеје из Мојсејевог Закона. У том смислу, он говори о великој древности превода Закона на грчки:

Пре владавине Александра и Персијанаца, други су преводили извештаје о догађајима који су окруживали Излазак Јевреја из Египта, наше сународнике, и удалио је од њих све ствари које су се десиле управо као и сама њихова владавина.⁷

С обзиром на његову апологетску амбицију, тврдње да је било превода и пре целовитог превођења Закона су врло упитне. Међутим, податак да је било и ранијих покушаја превода Закона треба узети озбиљно у разматрање. У сваком случају, настанак превода Аристовул датира у доба Птоlemeја II Филадельфа (283–246. пХ). Као и Димитрије пре њега, он под Законом подразумева Петокњижје (ή πεντάτευχος βίβλος).⁸ Библијске стихове наводио је на основу грчког превода, што је показатељ да је Петокњижје увелико кориштено на грчком.

3. Евполем

Слично посредно сведочанство, као код Димирија, може се видети и код Евполема, јудејског историчара који је вероватно живео половином

⁵ *De libris Stromatum* 1, (XXII) 150, 1; 5, (XIV) 97, 7.

⁶ Фрагмент III (WALTER 1983, 274).

⁷ Евсевије Кесаријски, *Praeparatio Evangelica* 13, 12, 1.

⁸ TILLY 2005, 26.

2. века пХ, ако се идентификује са Евполомом, који се помиње у 1Мак 8 17 и 2Мак 4 11.⁹ Наиме, Евполема је Јуда Макавејац послао у Рим ради утврђења савеза, што је посредан доказ да је био писмен и имао изванредан углед у јудејској заједници. Наводе га Климент Александријски¹⁰ и Евсевије Кесаријски.¹¹ Евполем се у свом делу *Историја јудејских царева* усредсређује посебно на пророштва и на изградњу Храма. Он такође више препричава догађаје, али је извесно да је упознат са грчким Петокњижем и Исусом Навином. Књиге о царевима и Књиге дневника биле су му познате на оба језика. Приликом навода библијских места, ослања на грчки превод. У 3Цар 2 12 наводи речи из грчког текста: „ὁὶός ἐτῶν δῶδεκα“, док из 2Дн 2 11 узима готово дословно формулацију.¹² Упадљива је хронологија коју наводи између Адама и Мојсија, где, на супрот масоретској традицији, прати њему познату грчку верзију текста. Евполем је готово извесно живео у Јудеји, а његово познавање грчког превода сугерише да су у то доба поред Петокњижа биле преведене и још неке књиге.

4. Аристејево писмо

Најзначајније сведочанство које говори о настанку грчких превода јесте такозвано *Аристејево писмо*. У односу на друга сведочанства, овај текст је у целини посвећен настанку грчког превода. У њему се писац – Аристеј – представља као савременик догађаја о којима говори. Он приповеда свом брату Филократу како је цар Птоlemeј II Филадельф (283–246. пХ) подигао велику библиотеку, у коју је сакупио књиге из читавог света. Дворски библиотекар Димитрије Фалеронски наговорио је цара да се на грчки преведе Мојсијева Тора:

Димитрије из Фалерона, управник царске библиотеке, добио је велики износ новца да, по могућству, сабере у библиотеци све књиге овога света. Колико је то било до њега, он је извршио царско наређење куповином рукописа и обезбеђивањем преписа. У моме присуству цар га је упитао: „Колико хиљада књига има у библиотеци?“, а он му је одговорио: „Преко двеста хиљада, царе. Побринућу се да у сорије време допуним тај број до петсто хиљада. Обавештен сам, такође, да је јеврејски Закон вредан тога да буде преписан и да се нађе у твојој библиотеци“. „Шта те спречава да то урадиш?“, упита га цар. „Све ти стоји на располагању за остварење тога циља“.

⁹ Swete 1914, 370; Bartlett 1985, 57 – 8; Fernández Marcos 2000, 260.

¹⁰ Стромате 1.21, 130, 141; 1.23.153.

¹¹ *Praeparatio Evangelica* 9.17; 26.30 – 4, 39.

¹² *Frag.* 2 (*Praeparatio Evangelica* 34, 1).

Димитрије му одговори: „Ти списи захтевају превод будући да се житељи Јудеје користе посебним словима [као што се и Египћани служе својим симболима уместо слова], а уз то, имају и свој посебан језик. Често се сматра да је то сиријски, али то није тачно. У питању је сасвим други језик“. Пошто је о свему био обавештен, цар заповеди да се напише писмо првосвештенику Јевреја како би се споменута намера спровела у дело.¹³

Да би се начинио превод, цар се обраћа јерусалимском првосвештенику да му пошаље учене преводиоце. У знак добре воље, цар пушта јеврејске робове које је био заточио његов отац – Птолемеј I Сотир. Сам Аристеј, иначе представљен као високи дворанин, посебно се заузима да се та замисао спроведе. Након успешне мисије у Јерусалиму, првосвештеник Елеазар шаље му седамдесет два преводиоца, по шест из сваког племена, који долазе у Александрију. После пријема код цара, који их дочекује са посебним уважавањем и приређује им свечану седмодневну гозбу, Димитрије их одводи на острво Фарос и тамо седамдесет и два дана преводе Закон. Превод се свакодневно упоређује и поравнава под управом самог Димитрија Фалеронског:

Три дана касније, Димитрије поведе преводиоце преко морског насипа дугог седам стадија до острва, а затим се, прешавши мост, упути с њима ка северном делу. Тамо он окупи људе у раскошно опремљеној и веома осамљеној кући на самој обали, те их замоли да започну превођење, будући да им је све оно неопходно стајало на располагању у изобиљу. А они су преводили на следећи начин: најпре би поређењем усклађивали међу собом свако преведено место, а затим би Димитрије оно у чему су се сложили брижљиво записивао, од речи до речи.¹⁴

По завршетку, превод је јавно прочитан пред јудејском заједницом. Јудејци једнодушно прихватају превод и бацају проклетство на онога ко би у њему изменио макар и једно слово:

И догоди се да превод би завршен за седамдесет два дана, као да је то тако намерно удешено. Кад је посао био готов, Димитрије сабра јеврејску заједницу на месту где је превод угледао светло дана и прочита га наглас пред свима. Том читању присуствовали су и преводиоци, којима је том приликом мноштво окупљених указало свесрдно одобравање због великих добротинастава која су им учи-

¹³ Αριστεας Φιλοκρατει, 9 — 11 (прев. М.Вешовић/Н.Путник).

¹⁴ Αριστεας Φιλοκρατει, 301 — 302.

нили. Такође су одали признање Димитрију и замолили га да препише цео Закон и преда препис њиховим вођама. Када су књиге прочитане, свештеници, заједно са најстаријима од преводилаца, званичним представницима јеврејске заједнице и вођама народа, иступише напред и рекоше: „Пошто је превод урађен како ваља, освећен и потпуно тачан, праведно је да такав остане сачуван и да не претрпи никакву прераду“. Како се сви сагласише с тиме, они позваше да се, као што је то налагао њихов обичај, прокуне свако ко би изменио макар и словце у ономе што је написано, било додавањем, преправљањем или изостављањем. И то су мудро учинили како би се слово Закона довека очувало непромењеним.¹⁵

Превод је потом прочитан и цару, који, одушевљен, налаже да се текст уз посебне почести одложи и чува као светиња.¹⁶ У спису има и подробних описа који се односе на дарове које Птолемеј шаље Елеазару, као и опис Јерусалима и храма. Нарочито је упадљива његова асоцијација на Изл 5, када говори о ослобађању израилских робова.¹⁷

Спис је дуго важио као аутентичан историјски извештај. Међутим, научна истраживања су одавно доказала да је реч о једном псевдоепиграфском спису, који потиче из друге половине 2. века пХ. Писац тога списка вероватно је јелинизовани Јеврејин из Александрије. Постоје јаки историјски аргументи који оспоравају његову аутентичност у смислу да аутор описује реалне догађаје у којима је сам учествовао.¹⁸ Неки наведени подаци не одговарају историјским чињеницама. Тако нпр. Димитрије Фалеронски није био библиотекар на двору Птолемеја II, него Птолемеја I Сотира. Филадельф га је по доласку на престо одстранио са двора.¹⁹ Историјски је спорна и битка са Антигоном која се помиње у *Писму* (гл. 180). Писац у неколико наврата користи имперфект (гл. 28 и 182), и тиме 'несвесно' открива да се радња дешавала у прошлости. Многи елементи сугеришу да писац није Јелин, високи службеник код Птолемеја, него Јеврејин који добро познаје јудејске верске обичаје. Ако се спис погле-

¹⁵ Αριστεας Φιλοκρατει, 307–311.

¹⁶ Уп. Αριστεας Φιλοκρατει, 14–23.

¹⁷ TILLY 2005, 28.

¹⁸ Уп. MEISNER 1973, 35–87.

¹⁹ Димитрије Фалеронски (350–280. пХ) био је ученик Теофраста и припадао је перипатетичарској школи. Једно време је у Атини био на истакнутом политичком положају. Касније је отишао у Александрију код Птолемеја I (307. пХ), и постао управник Александријске библиотеке. После повлачења Сотира са престола Димитрије је био на страни Птолемеја Керауна. Међутим, на престо је ступио Сотиров син од друге жене, Птолемеј Филадельф, који је протерао Димитрија у горњи Египат, где је овај убрзо умро (уп. Диоген Лаертије, *Живот и мишљења истакнутих философа* 5, 75–85).

да као књижевна врста, види се да дело нема класичну историографску амбицију. Иако насловљено Ἀριστέας Φιλοκράτει, то није писмо у класичном смислу кореспонденције између две особе, него се ради о 'отвореном писму', упућеном широј публици. Жанровски текст представља приповедну прозу – διήγησις, како то и сам аутор каже. Такође, спис показује сличност са јелинистичким књижевним жанром, познатим под називом περὶ βασιλέως. То је тип дискурса заснован на врсти свечаног беседништва чија је тема какав треба да буде идеални владар, а који, осим као беседа, може бити реализован у различитим литерарним формама, од писма до романа. Циљ таквих списа био је да на афирмативан начин говоре о владару, идеализујући његова права, обавезе и овлашћења. То се посебно види у подробном опису гозбе коју је цар приредио преводиоцима, као и разговора о мудрости и богоугодном начину живота. У сваком случају, сасвим је очигледно да је овде реч о спису који није имао за циљ да пренесе поуздане историјске податке.

Одабир књижевне врсте, коју аутор користи, сутерише да је у питању приповест која има за циљ да постигне одређене ефекте. Анонимни александријски Јеврејин уместо историјских имао је апологетске и пропагандне амбиције. Намера писца је да промовише или одбрани александријски превод. Историјска позадина овог списа вероватно су извесна превирања унутар јудејске заједнице. Није јасно да ли писац укршта своја уверења са антијелинистима, који су оспоравали саму идеју преводјења Светих списа на грчки или је у питању покушај да се истакне и нагласи значај александријског превода у односу на друге сличне, који су могли паралелно да настају.²⁰ Ако се ствар посматра из те перспективе, постаје јасније због чега је дело тако уобличено. У Писму се имплицитно саопштава да је александријски превод већ одавно настао и да су га преводили проверени и учени преводиоци из Израила. Сагласност за превод дао је јерусалимски првосвештеник. Сам цар је тако нешто тражио, а јеврејска заједница је превод прогласила аутентичним. Требало је управо да ти аргументи подупру ауторитет превода, без обзира на то са киме је аутор полемисао.

Аристеево писмо је у антици и средњем веку прихватано као поуздан историјски извештај, и као такво обликовало је читаву историју рецепције. Занимљиво је указати на то да житијски опис почетака мисије Кирила и Методија има неких подражавајућих сличности са Аристеевим списом.

²⁰ У новије време се појавило мишљење да је у Писму присутна и политичка намера, којом је требало оспорити јудејски храм у Леонтопољу и тамошњем кругу писмозналаца, а све из перспективе јерусалимског Храма (Röse 2007, 327–344).

Побожна машта средњовековних људи уплела је у ту приповест још неке житијске детаље. Један од њих је и то да је свети Симеон Богопримац био један од преводилаца. Статус Аристеевог писма, као историјски поузданог извештаја, променио се буђењем савремене критичке свести. Ранији научници су се својски потрудили да оспоре његов историјски карактер.²¹ Био је то готово априоран циљ, тако да се у том оспоравању често ишло предалеко. Данас је та дијалектика изгубила на оштрини, и већина истраживача сматра да оно у себи носи извесан број историјски релевантних информација.

5. Филон Александријски

Са садржином Аристеевог писма слаже се и Филон Александријски (25. пХ – 50), учени александријски Јеврејин и један од најзначајнијих јудејских мислилаца тога доба. Филон потиче из угледне и утицајне јеврејске породице. Стекао је богато јелинско образовање, које је на њега оставило дубок интелектуални траг, поготово нека платонистичка и стоичка схватања. Поред тога што је добрим делом изникао из јелинске културе, Филон је пре свега био велики познавалац и тумач Писма. Филон наставља праксу ранијих јелинистичких писаца тако што парафразира библијски текст, што се може видети у његовим делима: *De Opificio Mundi*, *De Abrahamo* или *De Decalogo*. У другим списима је библијске текстове тумачио стих по стих, као нпр. *Legum Allegoriarum*, *Quaestiones et Solutiones in Genesim et Exodum* или *De Gigantibus*. То су коментари са експлицитним навођењем текста, и у том смислу су важни за текстолошка истраживања Септуагинте. Филон је први велики тумач који је своју егзегезу темељио на Септуагинти, укључујући и места која се разликују од касније Јеврејске Библије.²²

Сав његов интелектуални напор састојао се у томе да у јелинском свету протумачи Мојсејево Петокњижје и покаже његову духовну надмоћ у односу на осталу философију. Филон је изгледа слабо познавао јеврејски језик, па је свете списе читао у грчком преводу – Септуагинти.²³ То се свакако одразило на његово вредновање превода. У једном од својих дела опширно се осврће на феномен настанка и значења превода Седамдесеторице:

²¹ VELTRI 1994, 14–15.

²² DINES 2004, 140–141.

²³ УП. SANDMEL 1978, 107–112.

Птоlemeј, звани Филадельф, беше трећи владар после Александра, освајача Египта [...]. Тај владар се заинтересовао и пожелео да наш Закон преведе са халдејског на грчки језик. Одмах је отпустио посланство великом свештенику и владару јудејске земље – једна личност је вршила обе службе. Они му пренесоше његову намеру и затражише да изабере способне људе који су кадри да преведу Закон. Овај [првосвештеник] се обрадовао и уверио да је Божија воља да се цар за такве ствари заинтересује. Нашао је угледне људе међу Јеврејима, који су поред сопственог поседовали и јелинско образовање, и посла их са задовољством. И када су стигли на двор, цар их је срдачно примио; и док су се гостили, они су заузврат угостили свог домаћина духовитим и мудрим разговором; јер је он испитао мудрост сваког од њих појединачно, постављајући им низ нових и необичних питања; а они, пошто им време није дозвољавало да буду опширни у својим одговорима, одговарали су са великом тачношћу и прецизношћу као да су изговарали изреке које су већ унапред били припремили. Дакле, када су добили његов пристанак, одмах су почели испуњавати сврху због које је часно посланство послато; и размотривши међусобно важност посла, да преведу Законе који су били дати по непосредном божанском надахнућу, будући да нису могли ништа да одузму, нити да додају, нити да промене, већ су били у обавези да сачувају оригиналну форму и карактер целог списка [...] они, као људи надахнути, пророчки су говорили истим речима и изразима као да су под непосредним утицајем надахнитеља [...]. Ко није знао да сви језици, а посебно грчки, који је богат изражајним могућностима, може исте мисли на различите начине уобличити и описати, тако што би сваки пут употребио другачије изразе. То се приликом превођења Закона није дешавало, него је грчки текст усклађен са јеврејским тако да је све преведено одговарајућим изразима и речима које потпуно одговарају означеним стварима [...]. Сваки пут када би се Јевреји који знају грчки и Јелини који знају јеврејски истовремено нашли пред текстовима, јеврејским и грчким преводом, са страхопоштовањем су се дивили како су као сестре или као једно те исто дело, и садржином и обликом. Писце пак нису називали преводиоцима (ἐρμηνέας), него свештеницима и пророцима (ἱεροφάντας καὶ προφήτας), јер су успели – захваљујући чистоти мишљења – да иду укорак са Мојсијевим чистим духом (συνδραμεῖν λογισμοῖς εἰλικρινέσι τῷ Μωυσέως καθαρῳτάτῳ πνεύματι). Од тада па до данас сваке године се на острву Фарос прославља празник на којем се не сакупљају само Јевреји,

већ и многи други да прославе место на ком је први пут засијала светлост овог превода.²⁴

Филонов текст у многим ставкама подсећа на *Аристеево писмо*. То подгрева мисао да је оно Филону било познато. Међутим, и даље остаје отворено питање да ли он своја сазнања црпи од Псевдо-Аристееја или је ту причу преузео из усмених предања. Наравно, није познато да ли је Псевдо-Аристееј творац тог извештаја у смислу да га је он сам смислио или је креативно обрадио већ постојећу причу.

Филон наглашава неколико ствари које се уклапају у претходне извештаје. У време Филадельфа превођен је Закон, а у том подухвату важну улогу су имали цар и јерусалимски првосвештеник. Намеру Филадельфа да се преведе Закон тумачи као плод Божије воље. Преводиоци су били угледни и образовани људи из јеврејске заједнице. Филон их назива првосвештеницима и пророцима (*ἱεροφάντας καὶ προφήτας*), који су били кадри да корачају у Мојсијевом чистом духу, јер су и сами били богонадахнути.²⁵ Као такви успели су да сачине превод који је потпуно истоветан са оригиналом. Филон тиме посредно изједначава преводиоце са Мојсијем, односно давање закона на Синају са преводом на грчки. Постоје и неки моменти којих нема код Псевдо-Аристееја. Филон помиње и празник посвећен преводу. За писца Аристеејевог писма, на основу језика којим пише, може се рећи да је био образован човек са смислом за приповедање. Филон је пак био темељно образован и креативан мислилац. Уз то, био је суботњи проповедник и угледни члан јудејске заједнице.²⁶ Он је из пропагандних и апологетских разлога могао да брани ауторитет грчког превода, и да га у том смислу теолошки додатно појача. Међутим, тешко је замислити да је Филон измислио празник у част превода.

6. Јосиф Флавије

Још један јудејски писац оставио је писано сведочанство о грчком преводу Светих списа. Реч је о јеврејском историчару Јосифу Флавију (37

²⁴ *De Vita Mosis* II, 29–41.

²⁵ Филон је био први мислилац који је поставио тезу о вербалној инспирацији. Касније је то тврдио и рави Јуда, учењак који је кодификовао Мишну око 150. год. Он пише: „Свети стави дух у срце сваког преводиоца те се догоди да су сви били истог мишљења [...] и писали су”.

²⁶ О Филоновом животу није остало много података. Зна се да је потицао из имућне александријске породице. Живот је проводио као повучени мислилац. Међутим, после погрома Јевреја у Александрији предводио је њихово посланство у Рим (39/40. године). У Риму је водио преговоре код цара Клаудија, о чему сам говори у делу *Legatio ad Gaium*. Његов синовац Александар је после постао прокуратор Јудеје (уп. Масн 1996, 523–531).

– после 100). Јосиф је, за разлику од Димитрија, Аристовула и Филона, младост провео у Јудеји. Учествовао је у Јудејском устанку. Он није био Јеврејин из дијаспоре, мада је добар део живота провео изван Јудеје. Јосиф је сам писао значајна дела о Јеврејима на грчком, и у том смилу на почетку свог дела *Јудејске старине* програмски се позива на превођење Закона, као темељног и иницијалног момента за његов рад:

Тако сам, на пример, пронашао да је други Птолемеј био изванредно ревностан у свему што се тичало учења и прикупљања књига; да је такође показивао и нарочиту склоност да прибави превод нашег Закона – као и у њему садржаног описа успостављања нашег правног устројства – на грчки језик. Притом, високи свештеник Елеазар, који ни по чему није заостајао за осталима међу нама, потомцима у истом достојанству свештеног чина, нипошто није позавидео нити ускратио поменутом цару учешће у подухвату [иначе би га у супротном сасвим сигурно и лако одбио], већ је знао да је управо одувек било у нашем обичају да ништа од онога што ми код себе уважавамо не ускраћујемо преношењу другима. Сагласно томе, сматрао сам да ми сасвим приличи да се истовремено и угледам на племенитост нашег високог свештеника, и да уједно претпоставим да чак и данас може бити много таквих љубитеља знања какав је био поменути цар; јер он у своје време нипошто није могао прикупити све наше списе; већ су му они људи, који су као преводиоци/тумачи били послани у Александрију, дали само законодавне књиге, поред којих тема, постоји и огроман број других разматраних питања у нашим светим књигама.²⁷

Јосиф овде износи и још један занимљив и важан увид, а то је да су Израилци били стално отворен народ. По том питању је у праву, а томе као доказ могу послужити таргуми, и чињеница да су Јевреји после ропства у Вавилону усвојили арамејски језик. Ови подаци посредно сугеришу да су египатски Јевреји могли још у раној фази свог боравка почети преводити Тору. Иако се он донекле узгредно осврће на тему превођења светих списа, важност овог одељка није умањена. Јосиф то исто понавља и касније у истом делу:

Након што је најпре Александар владао дванаест година, а за њим Птолемеј Сотир четрдесет, египатско царство је преузео Птолемеј Филадельф, и држао престо четрдесет година. Он је омогућио да се

²⁷ *Antiquitates Judaicae* I, 3.

растумачи Закон и ослободе они који су из Јерусалима као робови доведени у Египат, а којих је било сто двадесет хиљада.²⁸

За њега су то релевантни историјски подаци. Један од извора из којих је црпио то сазнање јесте Псевдо-Аристееј. Он у наставку препричава *Аристеејево писмо*, уносећи извесне модификације и дораде. Једну од недоумица које оставља његов извештај представља број преводилаца које је послао Елеазар. Јосиф у истом одељку говори о седамдесет два (72) и седамдесет (70) старца²⁹ Могуће је да су постојале две верзије предања, које је он објединио. Предање о седамдесет преводилаца има за циљ да додатно појача ауторитет превода. Тако су успостављане неке важне паралеле везане за предавање Закона Мојсију. Наиме, Мојсија је на Синајску гору пратило седамдесет старешина, који су горе видели Бога (Изд 24 1–2.911). Такође, седамдесет старешина је добило удео у духу Мојсијеву (Бр 1116–25).³⁰ Седамдесет помоћника Мојсијевих за време Изласка и примања Закона симболички се поклапа са седамдесет преводилац Мојсијевог Закона. Сам Јосиф не изводи такве закључке. Њему као историчару бројка седамдесет два, односно по шесторица преводилаца из сваког племена, није деловала уверљиво, јер су у доба превођења племена била расута и нека већ ишчезла. Иначе, Јосифов опис превођења је, у односу на Псевдо-Аристееја, умеренији и више уобличен у историјски извештај. То се нарочито види у његовом опису превођења и начину како је превод дочекан у јудејској заједници:

Сходно томе, након три дана Димитрије их преузе и пође уздигнутим путем око километар и по далеко. То беше насип који је пред морем водио до острва. А када пређоше преко моста, он продужи до северних делова и показа Јеврејима где ће се састајати, а што беше кућа подигнута поред обале, чинећи тихо место прикладно за заједнички разговор поводом предстојећег рада. А када их је дотле довео, он их замоли [сада када су са собом имали све ствари потребне за тумачење њихових закона] да не трпе ништа што би их ометало и прекидало у послу. И тако они временом, уз велике напоре и марљивост, сачинише подробно тумачење, продужавајући с радом све до девог сата дана [...]. А када је Закон напакон преведен и окончан труд око његовог превођења, што се довршило седамдесет другог дана, Димитрије је окупио све јеврејско живље на месту где су закони превођени и тумачени, и све

²⁸ *Antiquitates Judaicae* XII, 2, 1.

²⁹ *Antiquitates Judaicae* XII, 2, 7.

³⁰ *JOBES / SILVA* 2000, 36.

их пред њима прочитао. Тако је и окупљено мноштво потврдило исправност речи старца који су растумачили Закон. Притом је народ похвалио Димитрија за овај разлог окупљања, будући да им је прибавио велику срећу; а потом затражише од њега да омогући да и њихови управитељи могу прочитати Закон. Штавише, сви они, једнако свештеник и најстарији међу старцима, као и главни људи јеврејске заједнице, изнесе захтев да, будући да је тумачење срећно довршено, Закон може наставити да се надаље према њему примењује, уз забрану сваке даље промене. И када сви заједно похвалише ову одлуку, такође наредише да, уколико било ко нађе да је иједна ствар сувишна, или да је штогод пропуштено, тај човек поново обрати пажњу, и постави тумачење преда се, и исправи што је недовољно; а ово је био веома мудар поступак, будући да само она ствар која је темељно просуђена као ваљана, може трајати заувек.³¹

Јосифов извештај делује реалистичније. Посебно је упадљиво то што наводи да је после превода постојала могућност даљих преводачких модификација текста. Он не поседује апологетски набој као Псевдо-Аристеј и Филон. С друге стране, у његово доба Септуагинта је била распрострањен и усвојен превод. Грчки није само био језик јеврејске дијаспоре, него је све више коришћен и у самој Јудеји. У својим делима Флавије често наводи библијске текстове који се текстуално подударују са Септуагинтом.³² Треба имати на уму то да је он потицао из јерусалимских свештеничких кругова, што значи да је Септуагинта уживала углед и у тим круговима.

7. Остала сведочанства

Поред наведених античко-јудејских писаца, који су посредно или непосредно оставили сведочанства о настанку превода Седемдесеторице, још један број античких текстова пружа извесне информације о Септуагинти. Тако писац Прве макавејске, која је настала у почетком 1. века пХ, подражава језик и стил Септуагинте.³³ Исто се може приметити и у *Сибилским пророчанствима III, 312*, спису насталом негде у Египту у 2. веку пХ. У тексту има извесних паралела са грчким преводом псалама (78 3) и Књиге пророка Исаије (2 19с и 11 6с).³⁴ Иако су ово сасвим

³¹ *Antiquitates Judaicae* XII, 2, 9.

³² Уп. TILLY 2005, 34.

³³ BARTLETT 1998, 19.

³⁴ Уп. SWETE 1914, 372.

посредна сведочанства, ипак је присуство превода Седамдесеторице у наведеним списима важно као показатељ популарности и угледа превода у то доба. Значајни доказ за датирање настанка Септуагинте су папируси. Поред текстолошких и језичких истраживања, они су од помоћи приликом одређивања времена настанка појединих превода. Папируси из претхришћанског периода су малобројни. Пре откривања кумранских списа у науци су били познати само Rylands Gr. 458 и Fouad 266. Проналазак кумранских рукописа и у овом погледу је од велике важности.

Rylands Gr. 458 (Rahlfs 957) јесте најстарији датирани папирус грчког превода Петокњижја. Рукопис представља осам фрагмената (a-h) папирусног свитка, а порекло му је највероватније из Фајума. Потиче с половине 2. века пХ, и сматра се једним од најстаријих сачуваних библијских текстова уопште. Фрагменти садрже делове текста из Понз (23 24 – 25 1–3; 26 12.17–19; 27 15; 28 2.31–33). Fouad 266a-c (Rahlfs 942, 847, 848) представља већи број папирусних фрагмената који су 1939. године пронађени у Фајуму. Према новијим истраживањима, фрагменти су остаци три различита свитка. Прва два свитка потичу из 1. века пХ и садрже текстове из Пост (4; 7; 37с) и Понз. Трећи свитак је нешто млађи, и садржи фрагменте из Понз 10–11 и 31–33. После Рајландса ови фрагменти представљају најстарије текстуално сведочанство грчког превода.

Поред наведених папируса постоји више рукописа нађених у Јудеји, један је пронађен у Нахал Хеверу и више њих у Кумрану. Од рукописа из Кумрана најзначајнији су:

4QLXXDeut = 4Q122: Сматра се да је ово најстарији кумрански фрагмент са грчким текстом, иначе преостао на комадићу коже. Потиче из прве половине 2. века пХ, и садржи стих из Понз (11 4). Потом 4QLXXLev^a = 4Q119, фрагмент који садржи одломак из Лев (26 2–16). Потиче из 2. или 1. века пХ. Превод је нешто слободнији и представља једну од ранијих верзија Септуагинтина текста. Важан је и 4QpapLXXLev^b = 4Q120, који представља више малих фрагмената Књиге левитске 1–5, сачуваних од једног свитка. Уломци садрже Лев 2 3–5; 3 9–13; 4 6–8. 10–11. 18–19. 26–28; 5 8–10. 16–17; 5 18 – 6 5. Вероватно потичу из 1. века пХ. Такође је вредан помена 4QLXXNum = 4Q121, уломак садржи делове Бр 3 40–43; 4 5в9. 11–16. Вероватно потиче из 1. века пХ, мада има мишљења да је каснијег датума. Затим један број папирусних фрагмената означених 4QpapParch^g = 4Q127. Има их укупно 86, а стручњаци их датују у 1. век пХ. Вредан помена је и 7QLXXEx = 7Q1, папирусни фрагмент који садржи Изл 28 4–6. 7. Настао је

око 100. године пХ. У неким детаљима је ближи масоретском тексту него Септуагинти, док у другим случајевима се удаљује од МТ.

Такође је занимљив и рукопис који се у науци означава као 8HevXIIgr, а који садржи текст *Дванаесторице малих пророка*. Научници га различито датирају, од половине 2. века пХ, док други сматрају да потиче најраније из средине 1. века пХ, а има мишљења да је настао касније. Карактеристичан је по томе што је Септуагинтин текст поправљан на основу јеврејског предлошка, то је такозвана *καίγε*-рецензија. Рукописи нађени у Јудеји значајни су јер показују присуство Септуагинте и на тим просторима. То значи да се нису грчким текстом служили само Јевреји из дијаспоре, него и они у Јудеји, што доказују Евполем и Јосиф Флавије. Уколико се узме да је текст *Дванаесторице малих пророка* из Нахал Хевера настао половином 2. века пХ, то би значило да су пророчки списи преведени најкасније у првој половини 2. века пХ.

* * *

На основу постојећих антички сведочанства даде се закључити да је превод Петокњижја настао у доба Птолемеја II Филадельфа, негде половином 3. века пХ. Наведени антички писци се слажу по томе питању. У овом контексту је нарочито значајно сведочанство Аристовула, који је живео непуних стотинак година после тога. Тако он представља релевантан историјски извор. Наравно и контекст у којем помиње превод је врло значајан. Наиме, он је хтео да покаже да су јелински мислиоци у интелектуално-духовном погледу зависни од Мојсија. У суштини, њему би ишло у прилог да је превод настао и раније. Додуше, он говори да је било и ранијих превода, али изричито наглашава да је целокупан Закон преведен за време Филадельфа. Аристејево писмо се у томе контексту, такође, може сматрати поузданим извором, иако су многи детаљи из текста теолошки конструкти, настали из апологетских и пропагандних потреба. То исто важи и за Филона. Јосиф Флавије је зависан од претходника, али као историчар то исто констатује. Што се тиче папируса и кумранских рукописа, сасвим је извесно да је превод од 2. века био у широј употреби, како у египатској дијаспори тако и у неким круговима у Јудеји. Познато је да је велики број Јевреја у доба Макавејског устанка био јелинизован, што сугерише да су преферирали грчки текст. Томе поготово иде у прилог чињеница да је остатак Јевреја у Јудеји говорио арамејски. У сваком случају, наведена античка сведочанства могу се у погледу одређивања времена настанка Септуагинте, или прецизније

Петокњижа, сматрати поузданим, што потврђују и савремена научна истраживања.

Литература:

- BARTLETT 1998 = J. Bartlett, *1 Maccabees*, Sheffield: Sheffield Academic Press 1998;
- DINES 2004 = J. M. Dines, *The Septuaginta*, London/New York 2004;
- HOLLADAY 1983 = C. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors I*, Historians (SBL.TT 20), Chico 1983;
- JOBES / SILVA 2000 = K. H. Jobes / M. Silva, *Invitation to the Septuagint*, Baker Academic 2000;
- MACH 1996 = M. Mach, „Philo von Alexandrien“, *Theologische Realenzyklopädie* 26, 523–531;
- MEISNER 1973 = N. Meisner, *Aristeasbrief* (JSHRZ II/1), Gutersloh 1973;
- RÖSEL 2007 = M. Rösel, *Der Brief des Aristeas an Philokrates, der Tempel in Leontopolis und die Bedeutung der Religionsgeschichte Israels in hellenistischer Zeit*, in: F. Hartenstein / M. Pietsch (Hrsg.), „Sieben Augen auf einem Stein“ (Sach 3,9): Studien zur Literatur des Zweiten Tempels (FS I. Willi-Plein), Neukirchen 2007;
- SANDMEL 1978 = S. Sandmel, *Philo's Knowledge of Hebrew: The Present State of the Problem*, *Studia Philonica* 5 (1978), 107 — 112;
- SWETE 1914 = B. H. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge: Cambridge University Press 1914;
- TILLY 2005 = M. Tilly, *Einführung in die Septuaginta*, Darmstadt 2005;
- VALTERI 1994 = G. Veltri, *Eine Torah für den König Talmai: Untersuchungen zum Übersetzungsverständnis in der jüdisch-hellenistischen und rabbinistischen Literatur* (TSAJ 41), Tübingen 1994;
- WALTER 1983 = N. Walter, *Fragmente jüdisch-hellenistischer Exegeten: Aristobulos, Demetrios, Aristeas* (JSHRZ III/2), Gutersloh 2¹⁹⁸⁰.

Rodoljub Kubat
Faculty of Orthodox Theology
University of Belgrade

Historical Accounts of the Origin of the Septuagint

Abstract: The historical sources of the origin of the Septuagint can be divided into three categories: 1) those which directly speak of the origin of the translation (Aristobulos, Philo of Alexandria, Pseudo-Aristeas, and Flavius Josephus); 2) the presence of the Greek translation in the works of some authors (Demetrios, Eupolemos, 1Mac); and 3) manuscript fragments from the earliest period. On the basis of the extant testimonies, the period of the translation of the Pentateuch can be approximately discerned, as well as possible reasons and motives. Contemporary textual analysis and linguistic research is mostly in congruence with these sources, which gives them importance with respect to this problem.

Key words: Septuagint, translation, sources, Pentateuch, Ptolemy II Philadelphos, testimony, manuscript.